

Меморијал Доња Градина

Дејан Мотл

УДК 341.322.5(497.13Доња Градина)

DOI 10.7251/TOP2016247M

ЈУСП Доња Градина; кустос-историчар;
dejanmogl@jusp-donjagradina.org

COBISS.RS-ID 6057496

Апстракт: Највеће стратиште логора Јасеновац, село Доња Градина, годинама након завршетка рата је препуштано заборава. Прве иницијативе за њено очување и уређење појављују се почетком 60-их, када је СУБНОР простор масовних гробница оградио жицом. Тек 1988. године Спомен-подручје Доња Градина свечано је отворено за посјетиоце и укључено у програм обиласка Спомен-подручја Јасеновац. Тек почетком шездесетих година прошлог вијека гробна поља се ограђују жицом да би се заштитила. Двадесет година касније започињу радови на њеном уређењу и обиљежавању. Као дио Спомен-подручја Јасеновац, 22. априла 1988. званично је отворена за посјетиоце. Њено уређење ни тада није потпуно завршено, па је 27 година касније, у новембру 2015. године, изабрано идејно грађевинско-архитектонско рјешење Меморијалног центра у Спомен-подручју Доња Градина.

Кључне ријечи: Градина; Јасеновац; логор; стратиште; меморијал

Седамдесет година након завршетка Другог свјетског рата и херојског пробоја логораша из Јасеновца, сјећамо се невиних жртава чији је живот угашен у овом логору смрти. Данас, када немамо аутентичних остатака логора, када готово да немамо живих свједока тих догађаја, посебна пажња је усмјерена у село Доњу Градину, зато што она прича више него иједна књига написана о логору Јасеновац.

Доња Градина је мјесто створено да би се људи лишили живота. Њу можемо ставити у исту раван са гасним коморама у нацистичким логорима, истичући при томе разлику између та два мјеста злочина. У Доњој Градини су злочинац и жртва стајали очи у очи, док су нацисти тражили начин да свог војника не оптерете самим чином убиства. У гасним коморама жртва често није знала да ће бити убијена, док је у Доњој Градини гледала, паралисана од страха и шока, како јој злочинци убијају најмилије. Зато је Доња Градина важна. Јер данас, када неки покушавају манипулисати историјом, она је тај доказ којим се лако по-

бијају многе неистините тврдње. Стотину пет великих масовних гробница које су до сада у њој откривене јасно причају о злочину учињеном у јасеновачком логору.

Стратиште Доња Градина

У писаним документима, данашње име села први пут се сусреће 1879. године у аустроугарском попису становништва Босне и Херцеговине. Доња Градина тада је имала 59 кућа, са 342 становника.¹ Шест година касније, на попису 1885, у Доњој Градини живјело је 429 становника у 78 домаћинстава.² Број становника се, према резултатима пописа 1895. године, повећао на 512 у 91 домаћинству,³ док је у посљедњем попису који је извршила Аустроугарска, 1910. године, село имало 100 домаћинстава, са 613 становника.⁴ Наредни попис становништва урађен је 1921. у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца. Тада је Доња Градина имала 602 становника.⁵ Попис из 1931. не доноси резултате броја становника по селима,⁶ док број становника након завршетка Другог свјетског рата, према попису из 1948. године, износи 442 и распоређени су у 138 домаћинстава.⁷ Према процјени на основу ранијих пописа, можемо претпоставити да је село 1941. године имало најмање 800 становника и око 150 домаћинстава.

¹ Haupt-uebersicht der politishen Eintheilung von Bosnien und der Hercegovina, Glavni pregled političkoga razdielenja Bosne i Hercegovine, Sarajevo, s. a., стр. 50.

² Ortschafts und bevölkerungs-statistik von Bosnien und der Hercegovina nach dem Volkszählungs-Ergebnisse von I. Mai 1885, Sarajevo, 1886, стр. 80-81.

³ Glavni rezultati popisa žiteljstva u Bosni i Hercegovini od 22. aprila 1895. sa podacima o teritorijalnom razdelenju, javnim zavodima i rudnim vrelima, Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu, Sarajevo, 1896, стр. 176-177.

⁴ Rezultati popisa žiteljstva u Bosni i Hercegovini od 10. oktobra 1910, Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu, Sarajevo, 1912, стр. 160-161.

⁵ Дефинитивни резултати пописа становништва од 31. јануара 1921, Сарајево, 1932, стр. 136-137.

⁶ Види у: Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931. godine, Prisutno stanovništvo, broj kuća i domaćinstava, Beograd, 1937. На страни 110 налазе се резултати пописа за Срез Босанска Дубица. Резултати се односе на шире подручје среза, које обухвата неколико села. Село Доња Градина налази се под одредницом Равњани. И данас се подручје села Драксенић, Демировац, Међећа и Доња Градина назива Дубичка раван.

⁷ Konačni rezultati popisa stanovništva od 15. marta 1948. godine, Stanovništvo po polu i domaćinstva, Beograd, 1951, стр. 302.

Првих мјесеци од оснивања Независне Државе Хрватске, усташе нису долазиле у село. Ситуација се промијенила средином новембра 1941. године, када је у Јасеновцу, у индустријском комплексу „Прометне задруге“⁸, основан највећи јасеновачки логор, Логор III - Циглана, који је постојао све до 22. априла 1945. године. Простирао се дуж лијеве обале Саве, на површини од око 1,5 км². У почетку је био ограђен двоструким редом бодљикаве жице, а од средине 1942. године и високим зидом. Зид је обухватао логор са западне, сјеверне и источне стране, док се на југу налазила ријека Сава и, с друге стране ријеке, Доња Градина. На зидинама су се налазиле стражарске куле, с којих је било лако контролисати логор и логорску околину.⁹

Оснивање логора у непосредној близини Доње Градине промијенило је до тада релативно подношљиву ситуацију у селу. Усташе из Јасеновца све чешће почињу да залазе у Доњу Градину. Први сукоб догодио се крајем децембра 1941. године, када је једна усташка патрола покушала прећи ријеку Саву и ући у село. Они су отјерани, али су се сутрадан поново вратили. У Доњој Градини су се тад налазили партизани из Другог крајишког народноослободилачког одреда, који су допустили да усташе пређу на десну обалу, а затим су запуцали. Борба је трајала цијели дан јер су усташе биле потпомогнуте митраљеском ватром са друге стране Саве. Уз губитке, усташе су се морале повући у Јасеновац.¹⁰

Почетком јануара 1942. године, у Јасеновац је дошла домобранска јединица која је топовима бомбардовала Доњу Градину. Након тога, усташе и домобрани су прешли ријеку Саву. Око двије стотине становника Доње Градине, који нису успјели побјећи из села, одведени су у логор, а потом су их усташе неколико дана касније поново вратиле у

⁸ „Прометна задруга“ основана је 1929. године, у сусједном Јасеновцу. У саставу ове задруге налазила се циглана, фабрика за израду ланаца, моторни млин и пилана... Власници су били Јован Бачић и његови синови Озрен и Урош.

⁹ Dejan Motl, Đorđe Mihovilović, *Zaboravljeni - Knjiga o posljednjim jasenovačkim logorašima*, Donja Gradina, 2015, стр. 66.

¹⁰ Зборник докумената и података о Народноослободилачком рату југословенских народа, том IV, књига 3, Београд, 1952, стр. 26.

село и тамо убиле. То су биле и прве жртве убијене у Доњој Градини.¹¹ Већину кућа су запалили и село потпуно уништили.¹² Срушена је и сеоска црква, саграђена 1894. године.¹³

Наредних дана, усташе и домобрани чинили су злочине на подручју јужно од Доње Градине. Према домобранским извјештајима, домобранско-усташке јединице су 15. јануара на више мјеста прешле ријеку Саву и, потпомогнуте јединицама из Босанске Дубице, упутиле се према српским селима јужно од Саве.¹⁴ На удару су се наша села Драксенић, Демировац и Међеђа, која су око 7 км удаљена од ријеке Саве. Цивилно становништво које није побјегло, убијено је. Према извјештајима партизана из Другог крајишког одреда, неки становници ових села, и поред тога што су знали да им пријети опасност, нису хтјели да напусте своје домове и побјегну у Козару. Они који су устали у селу убијени су. Само у Драксенићу, усташе и домобрани су убили 204 цивила, а од тога 64 у православној цркви. Истог дана су запалили преко стотину кућа и отјерали сву стоку из села у правцу логора.¹⁵

Након што је завршена ова усташко-домобранска акција, средином јануара 1942. године, подручје села Доња Градина прикључено је јасеновачком Логору III - Циглана. Оно је постало највеће јасеновачко стратиште. До краја постојања логора, највећи број логораша убијен је овдје. Село је имало и важну улогу у одбрамбеном систему логора. Територија села је са три стране окружена ријекама Уном и Савом те има изглед полуострва. Са три стране је неприступачна, а једини копнени прилаз на југу, према Просари и Козари, био је чуван системом бункера и ровова.

Крајем априла 1945. године, усташе су напустиле Јасеновац и Доњу Градину, остављајући логор у рушевинама. Већ у мају се у Гради-

¹¹ Заповједник Радне службе логора Циглана Љубо Милош је на саслушању пред истражним органима Југославије изјавио да мисли да су прве жртве у Доњој Градини, у јануару 1942. године, били мјештани села Млака и Јабланац. Ово је погрешна тврдња јер су мјештани ових српских села настрадали неколико мјесеци касније.

¹² Драго Хаџичолаковић, *Јасеновац*, Сарајево, 1948, стр. 77, 88-89; Синиша Михајловић, *Пушевима несћајања*, Београд, 1983, стр. 110-118.

¹³ Први шематизам православне српске Бањалучко-бихаћке епархије, Бањалучка, 1903, стр. 162.

¹⁴ Зборник IV, књ. 3, стр. 410.

¹⁵ Исто, стр. 64-65; Драгутин Ђургуз, Милорад Вигњевећ, *Козарски одред*, Приједор, 1982, стр. 387.

ну враћају преживјели становници, који су у селу затекли само седам читавих кућа. По неколико породица је тада боравило у једној кући. Поново граде себи куће налазећи грађевински материјал на рушевинама логора Јасеновац.

Чак 388 становника Доње Градине није преживјело рат, а од тог броја 203 становника убијена су у логору Јасеновац. Потпуно су нестале 22 породице.¹⁶

Пут до меморијала — Градина 1945-1988. године

Иако се знало за догађаје који су се десили у Доњој Градини, није се приступило њеној заштити и истраживању¹⁷, већ је све препуштено природи и забору. Преживјели мјештани села, настављајући живот, обрађивали су земљу, а материјални остаци које су затекли у наредних неколико година су нестали. Слично се десило и са остацима логора Циглана на лијевој обали Саве, гдје није сачуван ниједан аутентичан објекат бившег логора. Као да је одговорним властима основна мисао била да ће се уништавањем материјалних трагова сакрити историја.

Према сјећању становника села, подручје гдје се налазе гробнице су у мају и јуну 1945. године чували војници Југословенске армије. Дјеца из села су се провлачила поред страже и играла се рудар-

¹⁶ Antun Miletić, *Ubijeni u koncentracionom logoru Jasenovac, Gambit*, Jagodina, 2011, стр. 540-541; Dušan Samardžija, *Bosanskodubičko područje u NOR-u 1941-1945*, Bosanska Dubica, 1984, стр. 331-337.

¹⁷ Истраживање Доње Градине започело је 16 година након завршетка рата. У читавом раду није постојао континуитет него је између два истраживања пролазило доста година. Прво откопавање извршено је 15. новембра 1961. године, на иницијативу СУБНОР-а Босанске Дубице. Без присуства стручњака, откривене су и отворене три масовне гробнице. Три године касније, 1964. године, извршена су истраживања која су трајала укупно 15 дана. Од тога је откривање гробница - бушење трајало девет, а отварање гробница и стручна експертиза шест дана. Иако су антрополози на крају свога извјештаја предложили да се наредне, 1965. године, настави започето истраживање, до тога није дошло. Наредно истраживање било је тек дванаест година касније, 1976, од 25. августа до 5. септембра. Тада су се сондажно бушила мјеста за која се сумњало да су гробнице. Сонде су затим прошириване. На тај начин отворено је око 50 м² гробница на четири мјеста. Десет година касније, 1986. године, радници Спомен-подручја Јасеновац су у Доњој Градини отворили једну гробницу и скелетне остатке 152 особе запаковали у 10 лимених сандука и послали на анализу у Завод за судску медицину и криминалистику Медицинског факултета Свеучилишта у Загребу.

ским вагонетима који су били постављени на пругу уског колосијека. Пруга је била дугачка неколико стотина метара и ишла је од казана, који су се налазили на њеном почетку, па до обале Саве. Непознато им је како и када су вагонети нестали, док су жељезне шине становници уграђивали у темеље својих кућа.¹⁸

Прикупљајући материјал за књигу о логору Јасеновац коју су објавили 1948. године, бивши логораш Јасеновца др Никола Николић је 20. априла 1947. обишао Доњу Градину и том приликом сачинио и одређени број фотографија. Др Николић је у Градини видио четири велике ливаде са гробницама дужине од 60 до 80 метара, а ширине до шест метара. Вегетација на тим мјестима била је доста нижа од оне са стране.

Лијево: Доња Градина 1947. године, снимљена приликом посјете др Николе Николића. Десно: фотографија Вукића куће, 20. априла 1947. (JUSP Jasenovac, 745: JSV-521/10 OF; 745: JSV-532/10 OF)

Од материјалних, техничких остатака нашао је један трактор, ваљак и казан.¹⁹ Др Никола Николић је фотографисао и Вукића кућу, оставивши нам тако њену једину фотографију.²⁰ Најкасније 1957. године,

¹⁸ Изјаве Милана Пјевића, рођеног 1927. године, и Љубана Вукића, рођеног 1932. године, из Градине.

¹⁹ Nikola Nikolić, *Jasenovački logor smrti*, Sarajevo, 1975, стр. 420–421.

²⁰ Вукића кућа налазила се у непосредној близини ријеке Саве и мјеста гдје је пристајала скела која је из Јасеновца довозила логораше. Кућу и двориште усташе су оградиле бодљикавом жицом и кућу користиле као мучилиште. Унутар жице, депортовани људи су сједили и чекали, не знајући да се за њих копају гробнице и да проводе посљедње сате свога живота.

кућа је, због грађевинског материјала, срушена, док су још раније становници Доње Градине однијели бодљикаву жицу, коју су искористили да ограде простор у којем су држали своју стоку.

Средином педесетих година, бивши логораши и потомци јасеновачких жртава спонтано су се почели окупљати на простору некадашњег логора Циглана. То је довело до тога да општинска организација СУБНОР-а из Јасеновца обиљежи простор логора уз помоћ дрвених ознака с натписима на мјестима на којима су се налазили важнији објекти. Организована борба за уређење и изградњу меморијала посвећеног жртвама јасеновачких логора започела је 1958. године у Београду, оснивањем удружења које је окупљало преживјеле логораше. У идућој деценији, 1966. године, направљен је споменик, а 1968. отворен је Меморијални музеј и формирано Спомен-подручје Јасеновац.²¹

У Доњој Градини је у периоду од 1961. до 1965. године ужа зона масовних гробница уређена акцијом Републичког одбора Савеза бораца. Ниво уређења обухватио је најнужније радове на обиљежавању до тада откривених масовних гробница, дјелимичним ограђивањем комплекса те изградњом стаза унутар подручја гробница.²² Гробна поља су ограђена жицом, што ће у новом концепту уређења бити одбачено као неприхватљиво.

Прво уређење Доње Градине. (АРСБЛ, Збирка
Концентрациони логор Јасеновац)

²¹ Motl, Mihovilović, н. д., стр. 801, 802.

²² ЈУСП Јасеновац: А-745: ЈСВ, неинвентарисано.

Уређење Доње Градине започело је 1975. године, када је Законом о изградњи и финансирању проглашена за спомен-подручје, којим је утврђена ужа зона меморијала.²³

Наредне године усвојен је и Програм уређења. Њиме нису предвиђене никакве реконструкције, уз објашњење да „концепција евентуалне рестаурације или тоталне реконструкције онемогућује квалитете које пружа умјетничка имагинација савременијег израза, а који на пољу меморијалног обиљежавања нису ни издалека искориштени“.²⁴ Године 1977. започела је експропријација приватног земљишта и рјешавање имовинскоправних односа те је утврђена шира зона меморијала.²⁵

Године 1979. спроведен је југословенски конкурс за архитектонско-урбанистичко решење спомен-парка и музеја Доња Градина. Усвојено је рјешење академског кипара из Марибора, проф. Славка Тихеца, који је 1982/1983. године детаљно разрадио идејно скулптурно-архитектонско и просторно рјешење за објекте меморијала, масовне гробнице и обиљежавање мјеста гдје је пристајала скела.²⁶

На основу Друштвеног договора о изградњи и управљању СП Јасеновац из 1983. године, Доња Градина је укључена у јединствено Спомен-подручје Јасеновац, чиме је регулисано јединство Спомен-подручја Доња Градина и Спомен-подручја Јасеновац.²⁷

До половине септембра 1987. године, уређен је простор површине 117 хектара. Дотадашњи називи гробних поља, који су представљали слова алфавета, замијењени су новим неутралним називима који садрже карактеристике локалитета у смислу њиховог визуелног доживљаја, опште атмосфере, дрвећа или по стаништима животињских врста.²⁸

Спомен-подручје Доња Градина званично је отворено за посјетиоце 22. априла 1988. године. Повод је била манифестација „Сусрет младих“, којом се сваке године обиљежавао пробој логораша из логора Јасеновац 22. априла 1945. године. Те године, манифестација, на којој се окупљају преживјели логораша, омладина, борци и грађани из цијеле Југославије, одржана је у Доњој Градини. Од тада је Доња Градина

²³ Službeni list SR BiH br. 13/75.

²⁴ Program uređenja Spomen-područja Donja Gradina, Sarajevo, 1977, стр. 37.

²⁵ JUSP Jasenovac: A-745: JCB, неинвентарисано.

²⁶ JUSP Jasenovac: A-745: JCB, неинвентарисано.

²⁷ Službeni list SR BiH br. 36/83.

²⁸ JUSP Jasenovac: A-745: JCB, неинвентарисано.

службено у програму обиласка Спомен-подручја Јасеновац, а стручни радници, водећи посјетиоце у Градину, често су истицали да „ко није био у Градини није видио Јасеновац“.²⁹

У ужој зони Доње Градине откривено је и уређено девет гробних поља, са 105 масовних гробница. Свако гробно поље обиљежено је гранитном плочом³⁰ са подацима о имену и површини гробног поља, броју гробница и њеним димензијама. На подручју меморијала налази се и једна костурница, у коју су положене кости које су пронађене у приобаљу ријеке Саве. На гранитној плочи стоји информација да су, због ниског водостаја 1983. и 1985. године, у обалама Саве у Доњој Градини нађене кости јасеновачких жртава. Године 1983. пронађене су кости 92 логораша, а 1985. године, са истог локалитета, извађени су и у костурницу пренесени остаци више од 200 логораша.

Један од ријетких аутентичних остатака логора Циглана јесте „Топола ужаса“, која се налази на ушћу ријеке Уне у ријеку Саву. На тополи су усташе вјешале и мучиле људе. Године 1978. топола се срушила, а наредне године је конзервисана. Стабло је било готово потпуно иструлило изнутра, па је посебним солима заштићено од труљења. Ти третмани су се понављали сваке године, да би 1986. године стабло било балзамовано безбојном синтетичком смолом. Приликом припреме за конзервацију, стручњаци Завода за заштиту културно-историјског и природног наслеђа су у њеном стаблу пронашли четири велика ручно кована клина.³¹

У Доњој Градини се налазе и три казана, три поклопца, посуда високог притиска са поклопцем, сепаратор. Ови остаци „Творнице сапуна“, како је наведено на гранитној плочи, смјештени су на отвореном простору, на гробном пољу „Тополе“.³² Према сјећању мјештана Доње Градине, по повратку у село 1945. године, затекли су 12 челич-

²⁹ JUSP Jasenovac: A-745: JCB, неинвентарисано.

³⁰ Информације које се налазе на гранитним плочама понекад је изузетно тешко прочитати, зависно од угла под којим сунце обасјава плочу.

³¹ Radomir Bulatović, *Koncentracioni logor Jasenovac*, Sarajevo, 1990, стр. 158-159.

³² Проналажење сапунасте масе у појединим гробницама, комадићи куваних костију, скелетни остаци којима су недостајале поједине дуге кости наводе на закључак о кувању дијелова људског тијела у производњи сапуна. О томе нема никаквог трага у сачуваним документима усташке провенијенције, али треба узети у обзир да су усташе два пута уништиле документа настала у логору – први пут 1943, а други пут 1945. године.

них казана, посуду високог притиска, сепаратор, ускотрачну пругу са два крака, која је ишла до ријеке Саве, као и цистерну дугу 12, а високу два метра. Слично као и остали, и ови материјални остаци су нестали. Један од казана, тј. посуда високог притиска, 1988. године налазио се у Музеју револуције Босне и Херцеговине³³ у Сарајеву, одакле је пренесен у Спомен-подручје. Остали изложени казани и поклопци пронађени су у селима око Доње Градине 1988. године.

„Топола ужаса“ 1978. године. (АРСБЛ, Збирка
Концентрациони логор Јасеновац)

Казан нађен у Доњој Градини, 20. април 1947.
године. (JUSP Jasenovac 745: JSV-529/10 OF)

³³ Данашњи Хисторијски музеј Босне и Херцеговине.

Распадом Југославије, и Спомен-подручје Јасеновац се распало и подијелило географски и административно на двије самосталне институције: Спомен-подручје Јасеновац у Републици Хрватској и Спомен-подручје Доња Градина у Републици Српској, Босна и Херцеговина.

Данас, 28 година након што је Градина званично отворена, њено уређење још увијек није завршено. Иако је била дио Спомен-подручја Јасеновац, мишљења смо да ни тада није била уређена онако како једно овакво мјесто заслужује. Акцент је био стављен на простор гдје се налазио логор, тј. споменик и меморијални музеј, док су само они ријетки који су знали шта се у Градини догађало одлазили на десну обалу Саве и ту одавали почаст јасеновачким жртвама. Ипак, како власт бивше Југославије није у потпуности завршила посао око њеног уређења, тако ни касније нису предузети значајни кораци у том правцу. Она ни данас нема музеј, административни центар, споменик жртвама и остале садржаје какве имају слични меморијали. Међутим, можемо рећи да се у посљедњих неколико година ствари ипак мијењају. Урађени су први кораци који би коначно требало да доведу до тога да Доња Градина постане меморијал достојан јасеновачких жртва. Донесен је нови програм уређења, усвојен је регулациони план, а у новембру 2015. године изабрано је идејно грађевинско-архитектонско рјешење Меморијалног центра у Спомен-подручју Доња Градина. Нама остаје да видимо да ли ће опет морати да прође много времена док не учинимо наредни корак ка уређењу или смо напакон схватили важност овог мјеста.

Извори и библиографија

1) Необјављени извори

Архив Републике Српске Бања Лука (АРСБЛ), збирка Концентрациони логор Јасеновац

JU Spomen-područje Jasenovac (JUSP Jasenovac), збирка фотографија, збирка докумената

2) Објављени извори

Glavni rezultati popisa žiteljstva u Bosni i Hercegovini od 22. aprila 1895. sa podacima o teritorijalnom razdelenju, javnim zavodima i rudnim vrelima, Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu, Sarajevo, 1896.

Дефинитивни резултати пописа становништва од 31. јануара 1921, Општа државна статистика, Сарајево, 1932.

Зборник докумената и података о Народноослободилачком рату југословенских народа, том 4, књига 3, Војноисторијски институт, Београд, 1952.

Коначни резултати пописа становништва од 15. марта 1948. године, Становништво по полу и домаћинства, Савезни завод за статистику и евиденцију, Београд, 1951.

Ortschafts und bevölkerungs-statistik von Bosnien und der Hercegovina nach dem Volkszählungs-Ergebnisse von I. Mai 1885, Sarajevo, 1886.

Први шематизам православне српске Бањалучко-бихаћке епархије, С. Угреновића, Бањалука, 1903.

Rezultati popisa žiteljstva u Bosni i Hercegovini od 10. oktobra 1910, Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu, Sarajevo 1912.

Haupt-uebersicht der politishen Eintheilung von Bosnien und der Hercegovina, Glavni pregled političkoga razdielenja Bosne i Hercegovine, Sarajevo, s. a.

Новине

Službeni list SR BiH br. 13/75.

Službeni list SR BiH br. 36/83.

Литература

- Bulatović, Radomir, *Koncentracioni logor Jasenovac, s posebnim osvrtom na Donju Gradinu*, Svjetlost, Sarajevo, 1990.
- Miletić, Antun, *Ubijeni u koncentracionom logoru Jasenovac*, Gambit, Jagodina, 2011.
- Михајловић, Синиша, *Пуџевима несџајања*, Просвета, Београд, 1983.
- Motl, Dejan; Mihovilović, Đorđe, *Zaboravljeni - Knjiga o posljednjim jasenovačkim logorašima*, SP Donja Gradina, Donja Gradina, 2015.
- Nikolić, Nikola, *Jasenovački logor smrti*, NIŠP, Sarajevo, 1975.
- Program uređenja Spomen-područja Donja Gradina, Urbanistički zavod Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1977.
- Samardžija, Dušan, *Bosanskodubičko područje u NOR-u 1941-1945*, Društveno-političke organizacije i Skupština opštine Bosanska Dubica, Bosanska Dubica, 1984.
- Ćurguz, Dragutin, Vignjević, Milorad, *Kozarski odred*, NP „Kozara“, Prijedor, 1982.
- Хаџичолаковић, Драго, *Јасеновац*, Свјетлост, Сарајево, 1948.

Dejan Motl

Memorial Donja Gradina

Summary: The biggest execution field of the Jasenovac concentration camp, the village of Donja Gradina, has been abandoned and forgotten through the initial post-war years. The first initiatives towards preservation came with the early 1960s, when the local veterans' association (SUBNOR) used barbed wire to mark the territory of the site. Twenty years later, actual reconstruction was followed by marking key places. The venue was officially opened to the public on the 22nd of April 1988 as a part of the Jasenovac Memorial Site. Its development, however, was not completed. Thus, 27 years late, in November 2015, a new construction project solution has been adopted by the institution, for the new layout of the Memorial Zone of Donja Gradina.